

לתקן את אלוהים

ארנה קזין

הטקסטים היהודיים המסורתיים, שנכתבו אך ורק בידי גברים בעידן פטריארכלי, אינם יכולים להיות מקובלים עלינו, כי הם רק חצי־אנושיים: הם עשויים רק מחומרי הגבריות הארכיטיפית, ולפיכך אין בהם די כדי לראות נכוחה את המצב האנושי. קולות אחרים חסרים לנו, דמויות אחרות חסרות לנו, שיחות אחרות נעדרות מהטקסט היהודי

אפריל 2024

ש לי תחושת בטן לא טובה בקשר ליהדות. אני חושדת שהרבה מהרע והמקולקל בישראל - הלאומנות התוקפנית, שנאת הזרים, שנאת הנשים, העיוורון המוסרי וגסות הלב כלפי הפלסטינים - קשור להיבטים מהותיים של הדת היהודית; למאפיינים מרכזיים של הטקסטים היהודיים. אני מפתחת רתיעה כלפי מה שנקרא "להיות יהודי" (כמו במשפט "אנשי השמאל שכחו מה זה להיות יהודים", שב־1997, ביום הולדתו, לחש בנימין נתניהו לאוזנו של הרב יצחק כדורי). ורק להבהיר: אני לא מתכוונת שאני מבקשת להתנער משייכות ללאום היהודי. אני שמחה להיות יהודייה במובן של "a Jew", כסביי וסבותיי לפניי, כדודותיי. אני רק מעדיפה בשלב זה לא להיות jewish. אני אולי שייכת ליהודים, אבל מבקשת לתפוס מרחק מהיהודיים.

חשוב לי להדגיש: זו רק תחושת בטן, ואין לה ביסוס. אני מתארת לעצמי שאני לא יודעת די מה זה "להיות יהודי", ובטח שאיני יודעת מה זה "להיות יהודייה", ושמשום כך אינני יכולה בשלב זה לגבש דעה, ובטח שלא להסתייג הסתייגות גמורה מתרבות מסועפת ועשירה, שיש בה בוודאי מן הטוב ומן הרע. אני יודעת שרוב האנשים שסולדים מפמיניזם, למשל, לא קראו בחייהם הגות פמיניסטית ראויה לשמה. הם לא יודעים שהטקסטים הפמיניסטיים המכוננים מחזיקים מטרה אחת יסודית: שיתוף פעולה

בין נשים וגברים בהובלת האנושות, שיתוף פעולה שמאפשר למצות את הפוטנציאל האנושי השלם כדי לשמור על העולם ולהצילו ממחריביו. כמו שכתבה, למשל, סימון דה בובואר, בשורות האחרונות של **המין השני**:

האדם צריך לכוון את שלטון החירות בתוככי העולם הנתון. וכדי לנחול את הניצחון העילאי הזה יש צורך, בין השאר, שהגברים והנשים, מעבר להבדלים הטבעיים ביניהם, יכוונו באופן חד־משמעי את אחוותם.^[1]

אני מורידה אפוא לאש קטנה את הרתיעה שלי מהיהדות ויוצאת לברר ולהבין. אני שואלת את חברי הפייסבוק שלי: מה אתם אוהבים ביהדות שלכם? ומקבלת מאות תשובות. מכולן נושבת אהבת אמת לדת היהודית, לתרבות שלה. החברים שלי בפייסבוק - חילונים ומסורתיים ודתיים - אוהבים, לפני הכול, את ההסדרים החברתיים של היהדות: את מנהג האבלות של השבעה, את שמירת השבת, את שנת השמיטה. אני משתכנעת שאלה באמת הסדרים נפלאים: ההתכנסות של חברים ובני משפחה, בדרגות שונות של קרבה וריחוק, עם האבלים במשך שבעה ימים אחרי הקבורה של אדם אהוב; השמירה על יום המנוחה לטובת העובדות והעובדים, לטובת הנפש שזקוקה לשקט, להפסקה, לטובת התכנסות המשפחה; שמיטת האדמה - מניחים לה להתחדש, משחררים אותה אחת לשבע שנים, וגם, בשנת היובל, משחררים את העבדים והשפחות, מחזירים את החירות לאלה שזו נשללה מהם.

החברים שאוהבים את היהדות אומרים לי שזו דת קהילתית - דרוש מניין לתפילה, ורצויה חברותא ללימוד - ושהיא כל כולה נסבה על קריאה ופרשנות ודיונים ומחשבה: הם אוהבים במיוחד את פרקי אבות, שזו מסכת במשנה שעוסקת במוסר ובמידות טובות, עם פסוקים נבונים פחות או יותר כמו "רבן שמעון בן גמליאל אומר: על שלושה דברים העולם עומד, על הדין ועל האמת ועל השלום"; או "רבן גמליאל היה אומר: עשה לך רב, והסתלק מן הספק"; או "רבי יוסי אומר, כל המכבד את התורה, גופו מכובד על הבריות; וכל המחלל את התורה, גופו מחולל על הבריות". או הלל הזקן, שהיה אומר "אם אין אני לי, מי לי. וכשאני לעצמי, מה אני. ואם לא עכשיו, אימתי".

ובכלל, אוהבי היהדות בקרב חבריי משוכנעים שהדת היהודית מחזיקה טקסטים מוסריים לעילא ולעילא. ראי, למשל, הם אומרים לי, את היחס לגר. הנה, מצוות אהבת הגר - "ואהבתם את הגר כי גרים הייתם בארץ מצרים" - מופיעה 36 פעמים בתורה. שלא לדבר על הפסוק המוסרי היסודי של היהדות, כלל גדול בתורה: "ואהבת לרעך כמוך".

איך אוכל להסתייג מכל אלה?

ובכל זאת, החשד שלי לא הופג. אני חושבת על מפלגת נעם, שפועלת, על פי הכתוב באתר שלה, "לתקן את כל הנזקים של חדירה ארוכת שנים של רוחות הפוסט־מודרנה לתוככי המערכות הציבוריות של מדינת ישראל, ולחזק את זהותה היהודית של המדינה". אני חושבת על אבי מעוז, ראש המפלגה, שמבקש להקים את "הרשות לזהות לאומית יהודית" ונראה שהוא מצליח בכך. בנאום בכנסת אחרי שבעה באוקטובר ציטט מעוז משירו של ישי ריבו, שקובע: "אז מה נשתנה העם שלי מכל העמים? שבכל העמים אליליהם לא רואים ולא שומעים, והעם שאליו אני שייך, ד' הוא אלוקיו".

גם מפלגת הציונות הדתית, במצע שלה, קובעת ש"עם ישראל אינו עם ככל העמים", ובפרק על "זהות יהודית" מקדישים המחברים מקום מרכזי להבחנה בין יהודים לשאינם יהודים, ומבטיחים, למשל, להביא למחיקת סעיף הנכד בחוק השבות - כדי שנכדים של יהודים לא יוכלו לעלות לישראל במסגרת החוק כאילו היו יהודים, אם למעשה לא גדלו כיהודים.

איך אפשר ליישב את "ואהבת לרעך כמוך" עם תפיסת העליונות היהודית של מפלגת נעם ושל מפלגת הציונות הדתית, שמחויבות כל כולן לחזק את "הזהות היהודית" של ישראל? האם הזהות היהודית הנזכרת מעלה עומדת בסתירה ליהדות של "ואהבת לרעך כמוך", או ששתי היהדויות הללו נובעות מאותו מעיין, שואבות מאותה באר?

ומה עם הרב אליהו מאלי, למשל, ראש ישיבת ההסדר "שירת משה" ביפו, שקרא בראשית פברואר 2024 לרצח עם בעזה? "הדין הבסיסי במלחמת מצווה, במקרה הזה בעזה, הוא - 'לא תחיה כל נשמה'", הוא אמר. האם בקריאתו לרצוח כל ילד וילדה, כל איש ואישה שחיים בעזה, מפר הרב מאלי את הכלל הגדול בתורה - ואהבת לרעך כמוך - או דווקא מאשר אותו? "לא תחיה כל נשמה מבוסס על 'הבא להורגך - השכם להורגו' [...] גם על דור העתיד", הוא הבהיר. "וגם על מי שמייצר את דור העתיד. כי באמת אין הבדל".

ולא רק היהודים הדתיים-הימניים-הקיצוניים עולים בדעתי בהקשר הזה. האם הזהות היהודית של המיינסטרים הישראלי - יהודים מן השורה בתקשורת, במשטרה, ברחוב, שמזהים אמפתיה לפלסטינים בעזה עם בגידה בישראל; שמניחים כי סולידריות עם פלסטינים כמוה ככפירה ביהדות; יהודים שתולשים דגלי פלסטין מידי מפגינים, יהודים שמבקשים לסלק מתפקידה מנהלת בית ספר משכמה ומעלה בתל אביב משום שכתבה בפייסבוק על מצוקת הרעב בעזה, יהודים במשטרה, בממשלה, שמבקשים לאסור על קיום הפגנות נגד המלחמה, שמתנגדים בלהט נגד הקריאה להפסקת אש - האם הזהות היהודית הזאת סותרת את הכלל הגדול בתורה, "ואהבת לרעך כמוך", או שהיא נובעת מהמהות הלאומנית העמוקה של אותו כלל גדול בתורה?

לשון אחר: האם אפשר שתומכי המפלגות היהודיות-הדתיות שקוראים לרצוח את העזתים והעזתיות באשר הם, ועורכי תוכניות החדשות בטלוויזיה שמסרבים להראות לנו מה צה"ל מעולל לתושבי עזה, והאזרחים מהשורה שתוקפים את המפגינים המוחים נגד הכיבוש - האם אפשר שכל אלה מניחים כי הרע, הזולת, שאותו מצווה לאהוב כאילו היה אתה עצמך, הוא באופן בלעדי בן עמך, יהודי כמוך, כמו במצווה המקורית בספר ויקרא: "לא תיקום ולא תיטור את בני עמך, ואהבת לרעך כמוך, אני ה'?" וכמו שפירש הרמב"ם, מצווה "לאהוב כל אדם מבני ברית, שנאמר 'ואהבת לרעך כמוך'", וכפי שניסח זאת הרמב"ם במקום אחר: "מצווה על כל אדם לאהוב את כל אחד ואחד מישראל כגופו, שנאמר 'ואהבת לרעך כמוך'"? האם אפשר שכלל גדול זה בתורה הוא בסך הכול קריאה לחזק סולידריות בין יהודים (אולי אפילו רק בין יהודים גברים) לבין עצמם ותו לא?

אלוהים בלי פאלוס

בזמן שאני קוראת ולומדת כדי ללבן את תחושת הבטן הרעה שלי ביחס ליהדות, אני זוכה במתנה גדולה (שלא לומר נס גדול): אני מוזמנת להשתתף בחממת סופרות של נווה שכטר, מרכז לתרבות ואמנות יהודית עכשווית, שמציע הזדמנות "ללמוד יהדות בדרכים פלורליסטיות".

יחד עם ארבע נשים, סופרות ומשוררות, שאני מעריצה - ארבע כותבות מן המעולות שבמעולות, חשובות ומשפיעות כל אחת בסוגתה, שהן גם נשים רבות קסם והומור וחוכמה - אנחנו זוכות להיפגש עם מרצות למקרא ולתלמוד, נשים שבקיאות בארון הספרים היהודי, וללמוד איתן פרקי משנה ותלמוד וגם מהזוהר. כל אחת מאיתנו, הסופרות, מציגה בתורה סוגיה או שאלה לאחת ממורותינו, וזו מקיימת בעקבות השאלה שיעור מעמיק ויפה, צמוד לטקסטים המקוריים, ובסופו של שיעור אנחנו, הסופרות, מתכנסות כדי להמשיך לחשוב בעקבות השיעור ולכתוב מתוך מה שעלה בדעתנו.

אנחנו קוראות במסכת קידושין, ובחטיבת האדרא זוטא שבזוהר, ובתלמוד הבבלי ובקהלת, והכול מרתק לפני ולפנים, והמורות שנבחרו בקפידה בשבילנו הן פמיניסטיות והומניסטיות וכריזמטיות, וגם ניכר שהן אוהבות את הטקסטים היהודיים עד מאוד, בין שהן חילוניות ובין שהן דתיות, והשיחות קולחות ומלמדות ומשעשעות. אבל בכל זאת מהטקסטים עצמם אינני מוקסמת. לדוגמה: אף שפסוקי קהלת יפים ממש בעיניי, וכמו הכותב גם אני נוטה להרגיש לפעמים ש"הבל הבלים, הכול הבל", וש"אין חדש תחת השמש" וש"עת לבקש ועת לאבד", בכל זאת אני ממשיכה לקרוא ורואה שהמחבר של קהלת מוליך את האקזיסטנציאליזם הדיכאוני והאמביוולנטי שלו אל השורה התחתונה, שהיא: "סוף דבר, הכול נשמע את האלוהים ירא ואת מצוותיו שמור". אולי מישהו, איזה מחבר מעת מאוחרת יותר, הוסיף את השורה הזאת כדי להחזיר את כל מחשבות הכפירה למוטב? כך או כך, אני מרגישה מרומה.

בשיעור אחר, בעניין אחר, אנחנו מעיינות במסכת קידושין, דף כט ע"א, שבה דנים בהוראה שלפיה "כל מצוות הבן על האב אנשים חייבין ונשים פטורות, וכל מצוות האב על הבן אחד אנשים ואחד נשים חייבין". אני לא מצליחה להתעניין באמת בדיון שעולה לנוכח הכלל הזה ומהניסיונות לפרשו: מי הוא זה החייב לשמור את המצוות ומיהי זו שפטורה מהחובה ומהן בכלל המצוות האלה, שאינן חלות בהכרח על נשים וגברים כאחד. אני קוראת פרשנות של אחד רבי יהודה, שאמר "האב חייב בבנו למולו, ולפדותו, וללמדו תורה ולהשיאו אישה וללמדו אומנות, ויש אומרים אף להשיטו במים". אני מבינה את העניין ההיסטורי, האנתרופולוגי, המחקרי, בטקסטים מעין אלה. אני מבינה סקרנות אינטלקטואלית ביחס לאופן שבו חשבו האנשים פעם, לפני עידן ועידנים, וקבעו מסורות לאלפי שנים. אני מבינה עיון בתלמוד כטקסט היסטורי שמעיד על התרבות צרת העין של תקופתו. אבל אני לא מבינה: מדוע אנחנו מצופים לחזור אל הטקסטים הנבובים האלה ולהשתמש בהם כבסיס למחשבה ולשיחה?

בשיעור אחר, אני לא מתפעלת גם מסיפור תלמודי על אחד רבי אלעזר בן דורדיא, אדם שחי בתקופת התנאים כרשע וחזר בתשובה ביום מותו, "בן דורדיא שלא הניח זונה אחת בעולם שלא בא עליה" (פעם אחת, מספרים לנו, "שמע שיש זונה אחת בכרכי הים והייתה נוטלת כיס דינרין בשכרה. נטל כיס דינרין והלך ועבר עליה שבעה נהרות. בשעת הרגל דבר הפיחה, אמרה - כשם שהפיחה זו אינה חוזרת למקומה

כך אלעזר בן דורדיא אין מקבלין אותו בתשובה". ליבי אינו יוצא אליו, אל בן דורדיא זה שחשוב כנפיחה, גם כשהוא "הלך וישב בין שני הרים וגבעות ואמר 'הרים וגבעות בקשו עליי רחמים'". אני לא מוצאת בליבי עניין או אהבה כלפיו, או כלפי מספריו, גם כש"הניח ראשו בין ברכיו וגעה בבכייה עד שיצתה נשמתו". בין השורות, בין הפסוקים האלה שאנחנו לומדות יחד, אני מוצאת שרבים מחכמינו זכרם לברכה אינם בהכרח חכמים במיוחד, וממילא אינם טובים במיוחד, או שאיני מוצאת יופי במחשבתם. שלא לומר שחלקם דוחים בעיניי ממש ואינם ראויים שאהגה בדבריהם. וממילא, חוץ מתלמידת חכמים אחת בשם ברוריה - נבונה ומבריקה בעיני כול - ואולי, יש אומרים, גם חוץ מאסתר המלכה שכתבה בעצמה, יחד עם מרדכי, את מגילת אסתר (אבל אז אנשי כנסת גדולה ערכו את המגילה לפי תפיסתם) - כל הדוברים, המספרים, המפרשים, ההוגים, המלהגים במשנה ובתלמוד הם כל כולם גברים, שצמחו ופעלו בעידן שבו נמנעה החירות מנשים, בתקופה בת מאות שנים שבה נשים היו רכוש של גברים, וממילא הכול הניחו אז שנשים וגברים הם בני אנוש בעלי סגולות מהותיות שונות, ושמוך נגזר שיש להם חובות וזכויות נפרדות, ואני מוצאת שמהו עמוק מאוד חסר בטקסטים האלה בדיוק בגלל התרבות הפטריארכלית, המיזוגנית, שבה נכתבו.

כשמגיע בחממת הסופרות תורי לנסח את הסוגיה שמעניינת אותי, אני שואלת את המורה הבקיה בקבלה אם אפשר להסיר מהאלוהים היהודי את הפאלוס. אני שואלת אם אפשר שאלוהים לא יהיה דמות אבהית ממין זכר, מתוך מחשבה שאולי הבעיה שלנו - הבעיה של התמסרות ישראל למלחמת נצח, הבעיה של הלאומנות הגסה ביחס לפלסטינים והבעיה של האתנוצנטריות הישראלית - נטועה בפטריארכיה בת אלפי שנים.

אולי, אני אומרת, הבעיה טמונה במחשבה בת אלפי שנים שמסתמכת כל כולה על עקרונות פטריארכליים של בעלות, של לאומנות, של אנחנו והם, של שלנו ושלם. ואולי שורש הרע הוא בהמצאת האלוהים כְּאֵב שהכול סרים למרותו, שהוא הבעלים של הארץ, שברצותו מעניק וברצותו לוקח. אולי הבעיה היא בעצם ההעלאה על נס את הבעלות, האדנותיות, שמכפיפה אליה - אל האלוהות - את האישה ואת החי ואת הצומח ואת הזר, את העמים האחרים. אני שואלת אם אפשר שאלוהים יהיה ישות מופשטת ולא זכרית; גם לא נקבית. כמו שהציעה הפילוסופית הפמיניסטית הדגולה מרי דיילי בספרה *Beyond God the Father* (1973), האם אפשר שאלוהים יהיה שם פועל ולא שם עצם - "התהוות", נניח, במקום "יהוה"? אני שואלת אם היהדות תישאר יהדות אם נתקן כך את אלוהים. ולחלופין, מה ייגרע מהיהדות אם אלוהים לא יהיה זכר מלא און, אלא תהיה האלוהות בבחינת התהוות של רוח, תנועה ותיקון.

המורה מסבירה שבקבלה יש מקום חשוב להיבטים נקביים של האלוהות. היא מציגה לפנינו רעיונות מספר הזוהר ביחס לגוף האלוהי, שאינו רק זכר וגם אינו רק נקבה, אלא הוא משפחה שלמה. "חוכמה אב, בינה אם. חוכמה ובינה נשקלו במשקל אחד - זכר ונקבה. ובסיבתם הכול מתקיים בזכר ונקבה, שאלמלא כן לא היו מתקיימים", היא מספרת לנו, בתרגום חופשי מן המקור. השכינה היא נקבית. הרוח נקבית. אלוהים הוא לא בהכרח אבא, ולא בהכרח "הוא". היא אומרת: "כולם בשדות הקבלה מדברים על כך שהאלוהים שאנחנו עובדים איתו, כלומר פונים אליו ומנסים להכירו, אינו האחד שחשבנו, אלא בעצם מכלול, גוף או מערכת של יְשִׁים או כוחות מנוגדים ששוויים במערכת יחסים. או אם לומר זאת באופן אפילו יותר בוטה: האלוהים שרלוונטי לעולמנו מגולם ומתגלה ביחסים".

אני מחבבת את הגישה הזאת, אבל אני לא משתכנעת. אני רואה מה כתוב, שומעת מה אומרים. אני שומעת יהודים דתיים, ומורים לתנ"ך חילוניים, וסתם יהודים מהשורה, שקוראים בתורה. "בראשית ברא אלוהים", הם קוראים. "ויאמר אלוהים", "וירא אלוהים", "ויעש אלוהים", "ויבדל", "ויקרא", כך הם הוגים. והם מברכים: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם". הם אינם מברכים "ברוכה הישות המופשטת באשר היא". אני לא משתכנעת שהאלוהות היהודית - בזרם המרכזי של היהדות - היא מכלול שמתגלם ביחסים. אני מתקשה להאמין שיהודים דתיים ומסורתיים חושבים על אלוהים כאותו מופשט, הווה בכול, אימננטי, של שפינוזה נניח, שכתב "כל מה שנמצא, נמצא באלוהים, ובלי אלוהים שום דבר אינו יכול להימצא ולא להיות מושג". אחרת, אם אלוהים של היהדות היה אלוהים אימננטי נוכח והווה בכול כמו אצל שפינוזה, לא היה אפשר אלא לראותו, את אלוהים, כאלוהים של הכול ושל כולם, ובכלל זה גם של הפלסטיני והפלסטינית, של היהודים ושל אלה שאינם יהודים, של הגבר שמשתוקק לגבר וגם של האישה הכורכת את נפשה וגופה בחייה של אישה. אלא שהיהודים שמאמינים באלוהים האב חושבים על עצמם כעל בניו ובנותיו של עם נבחר, נבדל מעמים אחרים, ומניחים שהאלוהים שלהם מניח כל מיני סייגים על בני אדם שראויים לו, ובפרט הוא מעדיף את הזכר, את האדם, על פני הנקבה, והוא מעניק לזכר את הכוח לשלוט בנקבה, והוא מעצב את דמותו - שלו עצמו, של האלוהים - על פי דמותו של אותו אדם, זכר, חצי-אנושות, והוא מעדיף את היהודי על פני הלא-יהודי, והוא לפיכך אלוהים חלקי, בלשון המעטה. הם לא מאמינים באלוהות ההווה-בכול, אלא פונים אל האלוהים האב שבחר בהם מכל העמים, ומתפללים אליו, ומשוועים אליו, ומדירים בשמו ועושים למענו.

בשעה שאני כותבת את הדברים האלה אני מקבלת הודעה מבת זוגי: היא שולחת לי פוסט בבלוג של ניק קייב, המוזיקאי ואיש הרוח, שבו הוא עונה לשאלות קוראים. ברשימה מתחילת פברואר 2024 הוא מתייחס לשאלה אם אלוהים הוא בהכרח HE, ישות ממין זכר. קייב אומר שהוא לא חושב על אלוהים בדרך כלל כבעל דמות אנושית זכרית או נקבית. אבל כן, כשהוא מדבר על אלוהים שבתורה, האלוהים הזה מיוצג כ"אלוהים האב".

עם זאת, הוא אומר, "כדאי לציין שאם אנחנו מחפשים דברים בעייתיים באלוהים של התורה, העובדה שהוא גבר היא הפחותה בבעיות. אם תחשבו למשל על חיבתו לרצח עם, נשים יכולות דווקא להרגיש הקלה על שהוא לא מייצג את המגדר שלהן. למעשה, די סביר שאלוהים הוא גבר - תנו לנו קצת כוח ונמחק אומות שלמות, רק מתוך גחמה, כי זה מסוג הדברים שבחורים כמונו אוהבים לעשות".

אני אומרת לחברות שלי בחממת הסופרות שאני רוצה להרוג את אלוהים-האב. אני מדברת בלהט ומתרגשת ודומעת. אני אומרת להן שאלוהים ואללה מרחפים מעל שבעה באוקטובר; אני אומרת שבשמו של אלוהים - אלוהי היהודים ואלוהי המוסלמים - גברים הרגו וחטפו ואנסו והתעללו והפגזו וחירבו, ועדיין הם הורגים ועדיין הורסים. אני אומרת שאלוהים הוא נוקם ונוטר וקוטל. וכל עוד אלוהים הוא אב נזף, שהכול סרים למרותו, מבקשים לרצותו, והוא מסכסך בין לאומים, ובין גברים ונשים, ומפריד ומבדיל ובוחר, ואומר זה שלי ואת זה אכניע - שום דבר לא ישתנה. המלחמה והרוע ישלטו.

לכן, אני אומרת להן, נמאס מאלוהים-האב, וצריך לחסל אותו, ואם לא לחסל אותו אז לתקן אותו. אנחנו חייבות להחליף את אלוהים-האב באלוהות מופשטת, ברוח טובה ומתקנת ואינקלוסיבית, שמחזיקה בתוכה את העולם כולו. אם נגזר עלינו שכל כך הרבה גברים ונשים בישראל יאמינו באלוהים, לפחות שיאמינו ברעיון טוב.

הסופרות החכמות מביטות בי במבט שנראה לי כחיבה מהולה ברחמים. את לא יכולה להרוג את אלוהים ואת גם לא יכולה לתקן אותו, הן אומרות לי. אנשים זקוקים לאלוהים, רגילים לאלוהים. לא יקשיבו לך כך. אם את באמת רוצה לתקן דבר מה, את צריכה לנסות להבין מדוע אנשים זקוקים לדמות האלוהית כפי שהיא.

אני יודעת שהן צודקות, אבל השנאה שלי כלפי אלוהים-האב בוערת. ואיני נרגעת, ואיני יכולה להביא את עצמי לכבד את אוהביו.

אמונה כהסכנה

אני קוראת מסה של בכל סרלואי, משוררת ומסאית שאני מחבבת ומעריכה מאוד. היא כותבת על התפקיד שממלא בשבילה ספר תהלים בימים של מלחמה אחרי הטבח של שבעה באוקטובר. היא נזכרת בפעם הראשונה, בילדותה, שבה קראה בתהלים. בפעם הראשונה שבה שמעה אזעקה:

בלילה הראשון בחיי ששמעתי בו אזעקה לא ידעתי את נפשי מרוב פחד. הייתי בת שמונה ומלחמת המפרץ הוציאה אותנו מהשינה והמיטות שלנו. אמי הלבישה לאחי ולי מסכות אב"כ, השכיבה אותנו בחדר האטום ופתחה ספר ירוק קטן. הייתי בכיתה ב' וכבר ידעתי לקרוא: על קרע של פתק אפור היו כתובות בדיו אדומה מילים מוזרות: כ', קכ"א, ק"ל. מהספר הירוק היא קראה פסוק פסוק ואנחנו, קטנים ומבוהלים, ענינו אחריה. זו היתה הפעם הראשונה שאמרתי תהלים.

אני זוכרת את המילים: עתיקות, מוזרות, יפות. לא הבנתי והבנתי: "מִמַּעַמְקִים קָרְאתִיךָ ה'", "אֲשָׂא עֵינֵי אֶל־הַהָרִים, מֵאֵין זָבָא עֲרִי". בעיני רוחי ראיתי אדם העומד בחשיכה מול הרים עצומים, נפשו אחוזת אפילה ופחד. עדיין פחדתי, אבל הרגשתי שבספר הזה יש מישהו שפחד לא פחות ממני.^[2]

אני מבינה כאן משהו על כוחה של הקריאה בתהלים בשביל הקוראת, אבל לא לגמרי.

סרלואי ממשיכה וכותבת על שבעה באוקטובר:

בצהרי השבת והחג של שמחת תורה יצא אחד מבנינו אל הצבא. לא ידעתי את נפשי מרוב אימה, לחלחלה וצער על המעט שידענו, מדאגה לו ולאחרים. ומה עושה אדם בשעה שאין לו מוצא? צועק את האין מוצא. וכמו אמא שלי וכל הנשים האחרות ישבתי עם ספר תהלים וקראתי בו ואותו מתחילתו ועד סופו עד צאת החג, עד שנגמרו לי הדמעות והחלו החדשות. קראתי בספר ומאז אני

קוראת בו שוב ושוב ומרגישה שספר תהילים קורא אותי, מדובב את אימתי וצערי, מעניק לי קול. לפני שלושת אלפים שנים ישב יהודי וצעק את ייסורי נפשו בזמן שלום ומלחמה והנה הוא מושיט יד של תפילה וביטוי עד הימים האלה, ועד שנגאל.

אני מרגישה שבכל סרלואי העניקה לי כאן בנדיבותה הצצה למתחולל בנפשה בזמן האינטימי והפרטי כל כך שבו היא קוראת תהלים, ואני מכירה לה טובה על כך. אבל אני חושדת שאמונה מהסוג הזה היא טאוטולוגית. כלומר, מאשרת את עצמה. יתרה מזו, אני חושדת שאמונה באלוהים, לנוכח מעשי טבח ואונס וחטיפה והרג המוניים הן בקרב ישראלים הן בקרב פלסטינים, היא בעצם אישור לגבריות, לאכזריות, לרוע, לאדנותיות, שימשיכו למשול, לקטול, לקחת, לגזול. זו אמונה כהסכנה. ולפי הגישה הזאת אנחנו, הנשים הפמיניסטיות וההומניסטיות שסרלואי בוודאי נמנית עימן, נמשיך לשתוק. נקרא טקסטים עתיקים, נתפעל מהשתייכות לדורות על דורות של עמידה מול אימה ורוע, ונסכיך. אני מרגישה ששירת תהלים, שמחזקת את סרלואי, היא בשבילי שירת חוסר האונים, והיא מעלה את חוסר האונים על נס. לפיכך הקריאה בתהלים היא חתירה תחת האפשרות של כל מה שהוא פוליטי; של התארגנות, של תיקון, של מחאה, של שינוי. זו שירת ההסכנה עם דרכו הרעה של עולם, דרכה הרעה של הגבריות, שהיא כביכול משמים ולא דפוס חולה, דוחה, רע, שצריך לתקן.

מהות מיזוגנית

המוסדות וההתארגנויות של היהדות הפלורליסטית - מרכז נווה שכטר, התנועה הרפורמית, מכללת עלמא, מכון מנדל - מלאי כוונות טובות ויפות, אני מכירה בכך, אבל דעתי אינה נחה. אני מחפשת ועדיין לא מוצאת אישה יהודייה שאוהבת את היהדות והיא גם פמיניסטית, הומניסטית ומוכנה למחוק קטעים שלמים מהטקסטים היהודיים, להתנער מהם, להוקיעם, ובעיקר לעקור מן השורש את המהות הגזענית של היהדות ואת המהות המיזוגנית שלה. עדיין לא מצאתי יהודייה פלורליסטית שמוכנה לוותר, למשל, על התפילה שלפני קריאת שמע: "ברוך אתה ה' הבוחר בעמו ישראל באהבה".

אני יודעת, אני מקשיבה לטובות שבהן: הן אינן מבינות את "ואתה בחרת בנו מכל העמים" כהצהרה של עליונות, אלא כהצהרה על אחריות יתרה. אנחנו, כביכול, אחראים יותר מעמים אחרים לשמור על המוסר האלוהי. הן אומרות לי כך, ואני עדיין שומעת את ההתנשאות שבדברים האלה - התנשאות כלפי כל הלא־יהודים, שאינם צריכים לשאת באחריות המוסרית הזאת, ואיני נשבית.

אני נזכרת בדבריו של אברום בורג - נצר לאחת ממשפחות האצולה של הציונות הדתית, שהיה בין השאר יו"ר הסוכנות היהודית - שבריאיון להארץ בסוף 2020 התייחס לחוק הלאום, חוק יסוד שקובע כי "מימוש הזכות להגדרה עצמית לאומית במדינת ישראל ייחודי לעם היהודי", וסיפר על רצונו למחוק את הרישום שלו במסמכי משרד הפנים כבן ללאום היהודי. "את יוצאת לרחוב ושואלת יהודים אם העם היהודי הוא עם נבחר", הוא אמר לרוית הכט, "70% ישיבו כן. תשאלו אותם מה זה נבחר, אז 10% יגידו לך שיש לנו משימות גדולות כמו הומניזם ותיקון עולם - דברים שעובדים יפה בצפון, במצפה הרדוף. השאר

יגידו לך שאלה הגנטיקה, המוח היהודי, שאלוהים בחר בנו – דברים שהם דם. ועכשיו אנחנו מגיעים לשאלת השאלות שמדינת ישראל מעולם לא התמודדה איתה: האם עם נבחר יכול לקיים מערכת של בחירה דמוקרטית שווינונית. האם בחירות ונבחרות יכולות לחיות ביחד. והתשובה היא לא".

אלוהי כולם

מרי דיילי כתבה: "להתקיים באופן אנושי משמע להעניק שם לעצמי, לעולם ולאלוהים". אני משוכנעת שזהו הפרויקט האנושי המלהיב מכולם: להעניק שם – במובן של להגדיר, לשרטט קווי מתאר, להעניק ערך ומשמעות – לעצמי, לעולם ולאלוהים. הייתי רוצה, ברוח קריאתה של דיילי וברוחו של שפינוזה, להניח שהאלוהות, אם אנחנו נדרשים להמשיגה, היא מרקם סבוך ומסועף ועדין וחזק של קשרים; רשת אינסופית והוֹנָה כל העת של קשרים וחיבורים בין כל הפרטים כולם בעולם – החי והצומח, האנושי והחרקי, האטומי והזעיר והגדול והעצום. הייתי רוצה להניח שאמונה באלוהים משמע אמונה ביפי המרקם הקיומי הזה, שחלקו גלוי וחלקו סמוי, ושאמונה באלוהים מחייבת שאין לפגוע במרקם הקיומי, היקומי, או בחלקו או בפרטיו, כי הכול קשור בהכול, הכול תלוי בכול.

אני מבקשת לדמיין עכשיו שעם ישראל אינו עם נבחר – אם יש אלוהים יהיה זה אלוהי הכול וכולם, והלאום היהודי הוא רק חלק אחד קטן מהמרקם היקומי שאין ממנו יוצאים מן הכלל, והוא מעניק לאנושות רעיונות תרומיים חברתיים על שבת ושבעה ואהבת הזולת, אבל אינו תופס עצמו כנעלה על עמים אחרים. חשוב לזכור ולהזכיר ללא לאות, אני חושבת, שהטקסטים היהודיים המקודשים – המקרא והנביאים והמגילות והתלמוד והמשנה – נוצרו בערש הפטריארכיה לפני אלפי שנים, כנגד אנושות שהחזיקה באמונה במגוון אלות ואלים. וחשוב לזכור שרק גברים כתבו את הטקסטים האלה. המשנה, כך אומרים, נחתמה בשנת 218 לספירה, 150 שנה אחרי חורבן בית שני. התלמוד הבבלי נכתב בין המאה השלישית לשישית. יידרשו עוד מאות רבות של שנים, עד האלף השני לספירה, עד שנשים ראשונות כמו הילדגרד מבינגן וכריסטין דה פיזאן יקחו בכלל חלק במלאכת כתיבה פומבית כלשהי. בשנים שבהן נחתמו הספרים המקודשים ליהדות – אלה שחוזרים והוגים בהם בנווה שכטר, בעלמא, ועל אחת כמה וכמה בכל מוסד דתי אורתודוקסי – נשים לא היו חלק מהקיום האנושי "שמעניק שם לעצמי, לעולם ולאלוהים", כהגדרתה של דיילי, ולכן האדם והעולם והאלוהים של הטקסטים האלה ממילא חלקיים ופגומים.

יעברו מאות שנים מחתימת הספרים המקודשים ליהדות, ועדיין בשנת 1,180 ידון הרמב"ם **בספר הנשים** בהלכות אישות מהסוג של "הלכות נערה בתולה", שיעידו כאלף עדים על מצבה האומלל של האישה – שהייתה כחפץ בידי אביה, במקרה הטוב – ביהדות של אותן שנים:

מי שפיתה בתולה, קונסין אותו משקל חמישים סלעים של כסף מזוקק – וזה הוא הנקרא קנס; וכן אם אנס אותה. וקנס זה, מצוות עשה של תורה, שנאמר ונתן האיש השוכב עימה לאבי הנערה, חמישים כסף (דברים כב, כט). ואיזה הוא מפתה ואיזה הוא אונס – מפתה, לרצונה; ואונס, שבא עליה בעל כורחה.

כל הנבעלת בשדה - הרי זו בחזקת ודנין אותה בדין אנוסה עד שיעידו העדים שברצונה נבעלה. וכל הנבעלת בעיר הרי זו בחזקת מפותה מפני שלא זעקה עד שיעידו העדים שהיא אנוסה כגון ששלף לה חרב ואמר לה אם תזעקי אהרוג אותך.

וכמו שכותבת אנג'לה סאיני בספרה *The Patriarchs: How Men Came to Rule*, "אלה שבעמדות הכוח עבדו קשה מאוד כל השנים לייצר אשליה כאילו ההיררכיה המגדרית והקודים המגדריים - שהם המציאו - הם נוקשים, שרירים וקיימים. המיתוסים של אז הפכו למוסכמות של היום. אנחנו חיים לפיהם".

מלאכת המחיקה

חשוב לי להדגיש: הטקסטים היהודיים המקודשים עד היום, שנכתבו אך ורק בידי גברים בעידן פטריארכלי, כלומר בתרבות שמעלה על נס ערכים של בעלות, אדנותיות וקנאות, הם בעייתיים לא רק בהקשר של נשים ומצבן. טמונה בהם סכנה לכל החי על פני האדמה, משום שהם רק חצי־אנושיים; הם עשויים רק מחומרי הגבריות הארכיטיפית בפרדיגמה פטריארכלית - התוקפנות, יצר הכיבוש, הניצחון, הרציונליות על לזרא, הבעלות. הם נעדרים את מגוון הסגולות שמיוחסות לנשי הארכיטיפי - הדאגה לדורות הבאים, ראיית הזולת, העומק המוסרי, השיתוף, העדות - ולפיכך אין בהם די כדי לראות נכוחה את המצב האנושי. גם כשאנחנו קוראות על מרים ועל ציפורה ועל דבורה ועל יעל ועל בנות צלפחד ועל בת פרעה ועל רות, גם כשאנחנו קוראות על חוה ואסתר ויהודית, עדיין מי שהעניק שם לדמויות הנשיות הנדירות האלה, מי שהעניק שם ונתן צורה לעולמן ולאלוהיהן, היו רק אותם מחברים ומספרים ממין זכר בערש הפטריארכיה. והקול המספר המוגבל הזה אינו יכול להספיק לנו. קולות אחרים חסרים לנו, דמויות אחרות חסרות לנו, שיחות אחרות נעדרות מהטקסט היהודי המקודש, והוא לא רק מאוס בשל כך, אלא הוא מסוכן בדיוק בגלל כל החסר הזה. כמו שכתבה גרדה לרנר ב־*The Creation of Patriarchy*, חיכינו עד שיצאה לדרך המהפכה הפמיניסטית במאה התשע־עשרה כדי להגיע למצב שבו "אנחנו מוסיפים את כושר הראייה של נקבות לזה של זכרים, וזהו תהליך טרנפורמטיבי [...]". רק כשתי העיניים מביטות יחדיו נוכל להשיג שדה ראייה שלם ותפיסת עומק מדויקת".

בואו נדמיין אפוא שלא יקודשו עוד הטקסטים הפטריארכליים של היהדות. בוא נדמיין שייכתבו טקסטים חדשים וייכנסו לקנון. בואו נדמיין שהשתתפות במלאכת התיקון היהודית כוללת גם מחיקה: מחיקה של כל הפסוקים צרי העין וגסי הלב. מחיקה של כל הפסוקים שמניחים כי העם היהודי נעלה על עמים אחרים. מחיקה של כל הפסוקים שמניחים שאלוהים הוא אב זכר והוא אלוהי היהודים בלבד. מחיקה של מסורת המאדירה את הגבריות ואת הבעלות ומצמצמת את הנשיות ואת האימהות. וממילא בואו נדמיין שהשתתפות במלאכת התיקון היהודית כוללת כתיבה ויצירה ובריאה מחדש של רעיונות ושל מושגים ושל דמויות שמדברות ושל סיפורים; של המופשט ושל הממשי. בואו נפנה עורף ליהדות הרעה, היהדות של מפלגת נעם ושל מפלגת הציונות הדתית - היהדות של "והייתם לי קדושים כי קדוש אני ה'", ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי" (ויקרא כ, כו), ושל "ואיש אשר ישכב את זכר משכבי אישה - תועבה עשו שניהם; מות יומתו, דמיהם בס" (ויקרא כ, יג), ושל "והיה בהניח ה' אלוהיך לך מכל אויביך מסביב

בארץ אשר ה' אלוהיך נותן לך נחלה לרשתה - תמחה את זכר עמלק מתחת השמים" (דברים כה, יט), ושל "ואם אמת היה הדבר הזה, לא נמצאו בתולים לנערה והוציאו את הנערה אל פתח בית אביה וסקלוה אנשי עירה באבנים ומתה, כי עשתה נבלה בישראל לזנות בית אביה, וביערת הרע מקרבך" (דברים כב, כ).

פרקי אימהות

רגע אחד, תשאלו: האם במקום להסתייג כליל מהיהדות לא יכולתי בשלב זה להסתפק בהצטרפות לדרכה של תנועת השמאל האמוני, נניח? תנועה של פעילות ופעילים, מסורתיות ומסורתיות, חרדים וחרדיות, דתיות ודתיים, המבקשים ומבקשות לקדם שלום, שוויון, וצדק בחברה הישראלית? "אנחנו מאמינים שהקב"ה דורש מאיתנו חסד, צדק ושלום", הם כותבים באתר הבית של התנועה. "אנחנו מאמינים בדרישה 'מה הקדוש ברוך הוא נקרא רחום אף אתה היה רחום, מה הקב"ה נקרא חנון אף אתה היה חנון, מה הקב"ה נקרא צדיק אף אתה היה צדיק, מה הקב"ה נקרא חסיד אף אתה היה חסיד".

אבל האם לא נשארת כאן בעיה מהותית בעצם הקריאה ללכת בדרכי אלוהים? האם לא מהדהד כאן מתחת לפני השטח הפסוק מספר דברים, "יקימך ה' לו לעם קדוש כאשר נשבע לך כי תשמור את מצוות ה' אלוהיך והלכת בדרכיו; וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך?"

האם לא הגיעה העת לבנות יחדיו יהדות אוניברסלית שמבקשת לחתור - כחתירת ההגות הפמיניסטית היסודית - לחיים של אנושיות אוניברסלית שטובה לכול, בעולם בר קיימא?

ובעצם, אם יהדות כזאת אינה אפשרית, למה שבכלל נרצה להיות חלק ממנה? בשביל מה, לכל השדים והרוחות?

כן, עיניכם הקוראות: אני לא מצליחה להפסיק להסתייג מהיהדות, אבל אני יודעת שלא גמרתי ללמוד אותה ועל אודותיה. ולא גמרתי להעלות בעיני רוחי את תיקונה.

אני רוצה לקרוא, למשל, לצד פרקי אבות את פרקי אימהות. אני מדמינת פסוק שאמרה, נניח, אחת שנקרא לה מרים בת מרים. "אמרה מרים בת מרים: על שלושה דברים העולם עומד, על הספק, ועל היצירה, ועל האהבה".

או, נניח, אמרה רות בת רות: "על שלושה דברים העולם עומד, על העבודה, ועל שיתוף הפעולה, ועל הדאגה לדורות הבאים".

או אמרה אישה כלשהי בת אישה כלשהי: "על אינספור דברים מגוונים העולם עומד, ובהם על החי ועל החיה, על הצומח והצומחת, על הרוח ועל התנועה".

או אמרה זאת וזאת: "אם אין אני לי, חברתי לי".

כי יחד, חברה לחברה, נערה לנערה, אישה לאישה, נברא ונקיים ונתקן ויצטרפו אלינו הנער והאישה, ויחד נשמור על הארץ הזאת ועל כל יושביה, יהודים ושאינם יהודים, ערבים ואירופים ויוצאי אסיה והבאים מאפריקה, ונשאף שהכול ישגשו, גם כל החי וכל הרמש וכל הצומח, וממילא כל הנשים והגברים, הילדות והילדים, בני ובנות כל העמים, כי זו האחריות שנישאת על כתפינו האנושיות הצרות, זו המשימה שלנו; לשמור על המקום הזה ולהפיח בו חיים טובים לכול. אחרת פנינו לשאול, לאבדון, לגיהינום; לתהום של כל הרע שבעולם כולו. ואם לתהום של כל הרע שבעולם כולו לוקחת אותי היהדות הזאת, המאוסה עדיין בעיניי מאוד, לא אהסס ואפנה ממנה והלאה, לדרך אחרת.

הערות שוליים

[1][†] סימון דה בובואר, **המין השני**, בתרגום שרון פרמינגר, תל אביב: בבל, 2007, עמ' 660.

[2][†] בכל סרלואי, "אלפי שנים אחרי שנכתבו, המילים העתיקות נותנות בי כוח", **מקור ראשון**, 24.10.2023.

ארנה קזין היא סופרת ומסאית.
